

25 Там же. – Арк. 27–28.

26 Там же. – Ф. 539, оп. 10, стр. 1444. – Арк. 126.

27 Там же. – Ф. 388, оп. 2, стр. 653. – Арк. 146.

Одержано 03.10.90 р.

Експроприация (раскулачивание) зажиточных крестьянских хозяйств была составной частью сталинской политики коллективизации села. Взгляды крестьян на раскулачивание – тема данной статьи. Она базируется на основе анализа крестьянских жалоб.

А. Г. Морозов

КРЕДИТНА КООПЕРАЦІЯ ПІД ПРЕСОМ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

В статті аналізується історія сільськогосподарської кооперації з моменту її виникнення до фактичного зникнення в період суцільної колективізації.

За декілька останніх років про кооперацію написано дуже багато. Після довгих десятиліть ігнорування, замовчування ця тема отримала на решті широке відображення в різноманітних виданнях – від масово-публіцистичних до суто академічних.

Однак поряд з широтою публікацій існує така ж різноманітність поглядів на роль, значення і місце кооперації в сучасному суспільстві. При всій різнобічності підходів, якою користуються сьогодні автори, намагаючись дати точне зображення цього складного явища, чітко проступає спільне – кооперацію аналізують або суто теоретично, або ж описують фактично її зародкові форми та явища.

Плідна робота кредитної кооперації на Україні з часів її створення і до трагічного кінця в 20-х роках базувалась на творчому осмисленні і розумному використанні набутого попередніми поколіннями досвіду.

Перші кооперативні сільськогосподарські об'єднання селянства почали з'являтися на Україні невдовзі після відміни кріпосного права. Так, вже в 1869 р. в Гадячі розпочало роботу ощадно-позичкове товариство. Його статут передбачав ведення різноманітних фінансових операцій по сприянню економічному розвитку селянських господарств.

Тривалий час кооперативний рух на селі розвивався все ж дуже повільно. Відсутність коштів, обмежене правове становище, бюрократичні перепони урядовців не давали можливості селянству розвинути кооперативну роботу до реально відчутного масштабу. Не говорячи вже про економічні передумови, розвиток кооперації на селі відчутно гальмувався з політичних причин. Царський уряд свідомо робив це, оскільки побоювався "соціалістичного духу" кооперації.

Лише на початку 70-х років XIX ст. певний поштовх розвитку кооперативно-кредитної роботи дало поширення цукроваріння на Україні. Власники цукроварень були зацікавлені в максимальному насиченні навколишніх земель засівом цукрового буряку. Його вирощування було вигідним і селянству районів аграрного перенаселення, особливо Правобережжя, тому що давало можливість значно інтенсифікувати господарство, компенсувати характерне для цих місць малоземелля використанням наявної робочої сили.

Проте виробництво цукрової сировини – глибока оранка, купівля насіння, використання сівалок, транспортування – вимагало досить значних попередніх витрат і було малодоступне не лише бідняцьким, але й середняцьким господарствам. З цією метою за фінансовою допомогою цукроварень в навколишніх місцевостях щороку починають виникати вже не одиниці, а десятки кредитно-кооперативних селянських товариств.

В кінці 80-х років намітився процес подальшого пошквалювання кооперативного руху. Економічна необхідність – потреба інтенсифікувати товарність дрібного селянського господарства, як того вимагали інтереси торгового та промислового капіталу, – змусила царський уряд в 1895 р. прийняти закон про організацію дрібного кредиту для селянства. Він дещо змінив правове становище кооперації, розширив її господарські можливості, надав кредитним кооперативам право ведення посередницьких операцій по організації кооперативного збуту сільськогосподарської продукції та постачання селянства промисловими товарами виробничого призначення. Незважаючи на в цілому позитивне значення цього закону, до революції 1905 р. кредитна кооперація через безліч обмежень, застережень, чиновницько-бюрократичних перепон так і залишалась досить екзотичним явищем, яке своєю появою завдячувало лише добрій волі окремих ліберальних урядовців чи ентузіазмові та зверхнаполегливості самовідданих земських діячів.

Революція 1905 р. розбурхала енергію широких селянських мас, пробудила громадську свідомість, привернула увагу селянства до самодіяльності та організації взаємодопомоги.

З цього часу кооперативний рух на селі почав швидко зростати. До кооперативної діяльності потягнулись дійсно широкі маси селянства. Масштаби цього процесу, як це ще нещодавно робилося, ніяк не слід применшувати. До 1904 р. по всій Росії нараховувалось лише 306 кредитних (що складались переважно з селянства, до того ж майже виключно з заможного) та 836 ощадно-позичкових товариств (де переважали жителі міст)¹.

Але вже через десятиліття ми спостерігаємо зовсім іншу картину. Про розвиток та географію кредитної кооперації на Україні свідчить наведена нижче таблиця.

Таблиця 1. Кредитна кооперація України на 1.07.1915 р.²

Губернія	Товариства			
	кредитні		ощадно-позичкові	
	кількість	членів (тис.)	кількість	членів (тис.)
Волинська	177	90	40	30
Київська	185	160	189	170
Подільська	127	77	157	93
Чернігівська	262	163	56	39
Полтавська	224	200	77	48
Харківська	263	258	24	22
Катеринославська	192	107	88	62
Херсонська	341	231	92	61
Таврійська	104	80	60	63
	1878	1366	783	588

Таким чином, кредитна кооперація на Україні об'єднувала близько 1,4 млн селянських господарств з приблизно 4 млн існуючих на той час в регіоні і зачіпала інтереси вже досить значних верств селянства.

Виходячи з сучасних даних про соціальне розшарування дореволюційного українського села, можна з певністю сказати, що не лише приблизно 490 тис. заможного селянства, але й переважаюча більшість з існуючих 1,2 млн середняцьких господарств була прилучена до кооперативної роботи.

Царський уряд надавав великого значення й докладав значних зусиль для організації надійного контролю за кооперативними об'єднаннями селянства. Вже в 1904 р. було створено урядову організацію, наділену великими адміністративно-господарськими повноваженнями, – управління у справах дрібного кредиту. Вся діяльність цього інституту була спрямована на політичне оволодіння кооперативним рухом. Всі бюджетні кошти Державного банку, які

надавались при організації селянських кооперативних об'єднань в основний капітал на умовах довгострокового кредиту, виділялися лише з його дозволу. Дозвіл же давався не лише при економічній доцільності, а й з обов'язковим урахуванням спрямованості громадсько-політичної діяльності членів організованого кредитного товариства, тобто з погляду лояльного відношення до царського самодержавства. Слід зазначити, що ці кошти були досить-таки значні і досягали 60 % основного капіталу товариств, з яким вони розпочинали свою роботу³.

Бурхливі соціально-політичні події Лютневої та Жовтневої революцій дали новий поштовх розвиткові кредитної кооперації на Україні. В 1917 р. розпочав свою роботу всеукраїнський кооперативно-кредитний центр – Українбанк. Це позитивно впливало на подальше розширення мережі союзних об'єднань кредитної кооперації. На початку 1919 р. на Україні працювало вже 43 союзи кредитної кооперації та 28 їх філій⁴.

В надзвичайно складних умовах громадянської війни на Україні відношення з боку радянської влади, а надто її місцевих органів до фінансово-кредитних установ, як дореволюційних, так і тих, що виникли за часів Центральної ради, Гетьманщини та Директорії, несло на собі чіткий відбиток загального загострення соціально-політичної боротьби. Позиція кооперативної верхівки, керівництва Українбанку, Всеукраїнського об'єднання сільськогосподарської кооперації – "Централу" давала більш ніж досить фактів для настороженого ставлення до них. Завдяки їх позиції кредитно-кооперативна система використовувалася Центральною радою і Директорією для обслуговування їх власних політичних потреб.

Це не могло не викликати відповідну, може й не завжди адекватну реакцію з боку радянської влади, особливо її місцевих органів. Такі, так би мовити, емоційно-політичні аспекти проблеми накладалися на систему воєнного комунізму, що почала широко запроваджуватись на Україні в 1919 р.

Господарська розруха, знецінення грошей, відсутність стабільної валюти вели до того, що швидко виникали, розділялися, об'єднувалися і розпадалися найрізноманітніші кооперативні товариства та їх спілки. Кредитні товариства нерідко перетворювалися на сільськогосподарські, а останні, щоб якось в умовах знецінення грошей вести збутові операції, зливалися із споживчими.

Складалася принципова невідповідність засад, на яких базувалась кредитна кооперація (капітал, товарно-грошовий обіг, прибуток), та адміністративно-зрівняльних методів регулювання господарського життя, притаманних економічній системі воєнного комунізму.

Врешті, в розпал політики воєнного комунізму, в середині 1920 р. було прийнято рішення про офіційну ліквідацію сільськогосподарських кредитних товариств і включення їх до складу споживчих⁵.

Однак на Україні це розпорядження практично повисло в повітрі. Додержуючись історичної правди, потрібно нарешті відмовитись від хибної думки про те, що в умовах тогочасної сільської місцевості на Україні декрети і розпорядження центральних органів неухильно втілювалися в життя. Як багаті архівні матеріали, так і спогади учасників подій свідчать, що це було далеко не так⁶. Юридічно не існуюча кредитна кооперація фактично продовжувала своє існування до переломного моменту в справі відродження кооперативного життя на Україні, яким стало прийняття 26 жовтня 1921 р. спільного декрету ВУЦВК і РНК УСРР "Про сільськогосподарську кооперацію"⁷. Ці обставини стали підставою для повсюдного повернення формально новим сільськогосподарським товариствам майна колишніх сільськогосподарських кредитних товариств. "Нові" товариства вносили в свої статuti право проводити кредитні операції і фактично здійснювали перевірені практикою селянського життя кредитні функції.

За відсутністю в широкому обігу стабільної валюти – важливого фактора організації масового кредиту взагалі, а кооперативного особливо – вільні